

AZ IRÓNIA ALAKZATA ÉS ALAKZATTÁRSULÁSAI AZ ÚJ ZRÍNYIÁSZBAN

Ha a regényt el akarjuk helyezni a Mikszáth-életműben, a politikai karcolatok és az azokból kinövő Katángy-regények közelében kell számára teret találnunk. A kortársak és későbbi méltatói szatírának (Várdai 1910: 153), travesztiának, szatirikus korképnek nevezték (Négyesy 1910: 229), Négyesy László ugyanitt rámutatott az író hírlapírói tevékenysége és az Új Zrínyiász közötti szoros összefüggésre, a parlamenti karcolatok betetéző eredményeként minősítve a regényt. Politikai szatíra Riedl szerint (1940: 102–104), Schöpflin Aladár Mikszáth-monográfiájában (1941: 69) a magyar irodalom legnagyobb szabású közéleti szatírájának nevezte. Elemi erejű politikai pamflet – írta róla Praznovszky Mihály (2006: 107) stb. A pénz komédiája – mondta Bisztray Gyula (1976: 373). Összetett, nagyméretű travesztia Nagy Miklós szerint (1997: 32): időben, eszményben szembesíti az egymástól távol eső korszakokat, bemutatja a századvég jellegzetes intézményeit, közösségeit, társadalmi szokásait, a szatirikus ábrázolásban sorra kerül a parlament, a kormány, a tudomány, a sajtó. Tegyük még hozzá: a kispolgári mentalitás, a vallás, a névmagyarosítás, a párbaj – sőt a szocialisták is, például a következő, ritkán idézett részletben: „S tényleg gondolkodóba estek a földosztó szocialisták. Mert hát ez félig sem tréfa. Ha csakugyan kezdenek feltámadni az ősapák, úgy benépesül a föld, hogy egy négyszögöl se jut egyikükre. Mégiscsak jobb lesz az eddigi tulajdonhoz ragaszkodni.” (Krk. X. 68).

A „szocialisták” ironikus és – valljuk be – egyszerűsített bemutatásán túl a stílus jellegzetességei már e néhány sorban megfigyelhetők; ezek: a nézőpontok változtatása, sőt elbizonytalanítása: nehéz egyértelműen megítélni, az elbeszélő szólal-e meg, a „szocialisták” szabad függő beszédben – vagy éppen a közvélemény (communis opinio).

A legújabb Mikszáth-irodalom is foglalkozik a regénnyel; T. Szabó Levente monográfiájában (2007: 32) megállapítása: „Olyan metaforikus alkotásként kínálja magát, amelynek segítségével bizvást betekintheünk a Mikszáth-próza és a 19. század végi magyar irodalom egy egészen sajátos vonulatába: abba, amely elkülönül a 19. században új és sikeres műfajként létrejövő történelmi regény számos bevett eljárásától.”

Az Új Zrínyiászt azonban nem minősítjük történelmi regénynek, Mikszáth politikai írásaihoz sorolható, amint a korábban idézett szerzők is azt tették. Hajdu Péter (2008: 495) találóan jegyzi meg, hogy a politikai tárgyú szövegek kapcsán még sok feltárni- és megértenivalója van a Mikszáth-filológiának. Ha pedig nem történelmi regény, akkor bravúros időjátéknak tanúi az olvasók, s ezek a játékok Eisemann György szerint (2008: 627) modern szabályok szerint következnek be: „ha a múlt nem a múltban, hanem a jelenben él, mi történik akkor, ha színre viszik az idő ekként tapasztalható fenomenjeit. Ha régmúlt nem olyan magabiztosan elkülöníthető entitás, akkor mi történik abban az esetben, ha a feltételezett múlt idő kopogtat be hozzánk: Zrínyiék feltámadnak”.

Maga Mikszáth a szatirikus rajz műfaj-meghatározást írta művére.

A regény egészében szövegszinten az irónia alakzata van jelen, az az immutációs gondolatalakzat, melyben a forma ellenkezőjét mondja annak, amit valójában közöl (Martinkó VL. 1975). A hangvétel látszólag komoly, s ki-jelentések, megállapítások a valóság illúzióját kívánják keltetni, a szöveg igazságtartalma a kimondottal szemben ellenkezően értelmezendő. Az irónia nem mindig humoros, Mikszáth iróniája azonban az.

Ez a mikszáthi irónia a részletekben hol szelíd humorra oldódik, hol szinte gúnnyá keményedik, de a szarkazmus alakzatáig nem jut el: maró, durva, sértő soha nem lesz. Mindamelllett megkülönböztethetők fokozatai.

Az irodalomtudományi elemzések nem egyformán ítélik meg, hogy az Új Zrínyiászból kire-kire irányul az ironikus megnyilatkozás: csak Mikszáth jelenének intézményei, mentalitása, politikai élete, annak szereplői a célpont, Zrínyi és társai nem válnak nevetségessé, vagy Bartha Jánosnak van igaza, szerinte ugyanis a „kétfelé vágó komikum” egyenlően oszlik meg a múlt és a jelen között? (Idézi Nagy Miklós 1997: 31). Igaz, mint Nagy Miklós is elismeri, Zrínyi – és társai még inkább – könnyen alkalmazkodnak az új élet szokásaihoz, amit Mikszáth saját jelenéről oly gazdagon és meggyőzően, iróniával, szatírával az olvasó elé tár. Karácsony Sándor jól látta: Zrínyi Miklós nagy volt a XVI. században várúrnak, törpe a XIX. században bankdirektornak, de megint

nagy, mihelyt ismét várur lehet (1949/1997: 27). A relativizáló látásmód a mikszáthi gondolkodás és művészet jellemző, vissza-visszatérő eleme. A viszonyítás a szatíra egyik módszere. Nem „egyenlően oszlik meg” tehát az elítélés a jelen figurái és mentalitása, valamint Zrínyiek bemutatásában.

Az irónia – mint fentebb szó volt róla – önmagában véve is alakzat, immutációs gondolatalakzat. Nem köthető egyetlen meghatározott nyelvi struktúrához, amellyel ritkán jelentkezik úgy, hogy ne társulna más alakzatokkal. Ilyen társulások elemzése következik a regény néhány részletét vizsgálva. Az irónia csúcspontját jelentő fiktív parlamenti beszédekkel itt nem foglalkozom: azok külön alapos retorikai-stilisztikai elemzést igényelnének, s nem fér e dolgozat kereteibe.

Irónia – parentézis – szabad függő beszéd – szállóige

„Ott volt még a pocakos Basa Péter, a rövidlátó Bosnyák Márton, sőt a – minden jó lélek dicséri az urat – amint ke-
resgélne az óváros védelmében elhottakat, s gyűjtené őket maga köré, hát egyszerre csak találkoznak Dandó Ferencsel
és a pajkos Radován diákkal. Legott keresztet vetének magukra ijedtükben:

– Szent isten, kísértetek!” (Krk. X. 56–57)

A feltámadt vitézekre szelíd iróniával tekint az elbeszélő. A közbeékelt mondat a parentézis alakzata; a szö-
veggel sem grammatikai, sem referenciális kapcsolatban nincs, hanem pragmatikai az összefüggés: az ijedt
„feltámadtak” imarészletet rebegnek; ez szállóigeként minősíthető (az evangélikus *Dicsérd én lelkem az Uradat*
könyörgés vagy a református *Dicsérjete az Urat* zsoldárkezdő sorok variánsaként). Az idézett szövegrészben to-
vábbá nézőpontváltás is felfedezhető: a közbeékelt mondat nem az elbeszélő, hanem a szereplők belső beszéde-
ként fogható fel: szabad függő beszéd/gondolat.

Irónia – klimax (fokozás) – szállóige

„már nemcsak dogmává, de teljesen valósággá lőn, hogy nem halnak meg, akik a hazának élnek, amihez most már
merem hozzátenni – és ha meghalnak, feltámadnak.” (Krk. X. 70)

A hősöket levélben üdvözlő Wlassics miniszternek „tulajdonított” szöveg pátoszát ironikusan értelmezi az ol-
vasó, a fokozás (klimax) alakzata egy szállóigeszerű mondat változatával és kiegészítésével kap nyelvi megvalósí-
tást. (*Ki a hazáért meghalt, elég soká élt* – O. Nagy 1996: 277; *Sokat élt, ki a hazáért halt meg* – Bárdosi 2009: 273).

Irónia – paralelizmus – antitézis – anadiploszis – hiperbola

(Az ünneplő tömegben nem mindenki a bevonuló hősöket figyeli; az irónia itt már kevésbé szelíd.)

„A zsebmetszők a lehető legcélszerűbben elhelyezkednek a vonalon, elhelyezkednek a rendőrök is – de a legcélszerűt-
lenebbül.” (Krk. X. 72)

Ebben a nem is hosszú mondatban számos alakzat ismerhető fel az irónia mint alap mellett: a túlzás (hiperbo-
la), az ellentét (antitézis) a *legcélszerűbben – legcélszerűtlenebbül* szembeállításával; amellyel az anadiploszis mint
ismétlésen alapuló gondolatalakzat is retorizálttá teszi az egyszerűnek tűnő szellemes közlést: az első tagmon-
datban a leghangsúlyosabb *legcélszerűbben* a mondat első felében áll, a második tagmondatban – mintegy csat-
tanóként – a legvégén jelenik meg a vele ellentétes *legcélszerűtlenebbül*. Ezzel párhuzamosan hasonló helycserén
megy keresztül az *elhelyezkedik* ige is.

Irónia – interrogáció – szabad függő beszéd – frazémák

„Ott feküdt lábaiknál Magyarország tündéri fővárosa, szem nem látott ilyet, fül nem hallott ilyenről – a képzelet sem
hozhatta hát elé.

Kétfelől gyönyörű paloták nézik magukat a Duna tükreben és messze-messze, amerre csak szem lát, mindenütt tor-
nyok, kupolák és kastélyok. Uramisten, hány király lakik itt?” (Krk. 81)

Budapest látványa megigézi a XVI. századi vitézeket; a szelíd irónia nézőpontváltással jön létre: a leíró monda-
tokat bizonytalan megítélésű frazémák követik (*szem nem látta... stb.*); vajon ez még az elbeszélő szövege, vagy a
vitézek gondolják-mondják. A kérdésalakzat (interrogáció) felkiáltó értékű; funkciója is értékelés, véleménynyil-
váltás; szabad függő beszéd. Ez már kétségtelenül a szereplők nézőpontját tükrözi.

Irónia – hiperbola – allúzió

„– Zrínyi kétségtelenül vitéz ember – mondá – [a miniszter], de a szigetvári kirohanása nem annyira katonai aktus, inkább az emberi bátorság egyik csudálatos példája. Tehát a bátorságot kell ünnepelni. S ha erről van szó, akkor a báró Dániel szakmája, ki majdnem hasonló bátorságot tanúsított a tárcavállalással.” (Krk. X. 83)

A jelen politikusait erőteljesebb irónia illeti meg: a kritikai kiadás tárgyi magyarázatából megtudjuk, hogy báró Dániel Ernő a Bánffy-kormány kereskedelemügyi minisztere volt. Kinevezésekor Mikszáth a Pesti Hírlapban közölt tárcájában (1885. 37. szám) a következőket írta: „Hogyan esett meg az ő kinevezése? Miért lett általában miniszter? S miért éppen kereskedelmi miniszter? Ez igen érdekes feladat volna levezetni. De estek már ennél nagyobb csodák is.”

Dániel Ernő szerepeltetése a szövegben tehát a célzás (allúzió) alakzata, s a mai olvasó csak a tárgyi magyarázatból tudja meg, nem az Új Zrínyiász szövegéből, hogy Mikszáth nem tartotta őt alkalmasnak a kereskedelmi miniszterségre. Az iróniához itt tehát a túlzás (hiperbola) és a célzás (allúzió) alakzata társul.

Irónia – allúzió – frazéma – anafora

A pozitívista történetírás túlzott aprólékosságát pécézi ki Mikszáth, leírva, hogy Pauler Gyula szerint Zrínyi feltámadása kétséges, mivel – bár Szigetváron esett el, s testét ott temették el – fejét levágták, s Csáktornyan a Szent Ilona-klastromba temették, ezért „nem röpülhetett át a Szigetvárott porladó törzshöz.

Dr. Pauler Gyulának tehát sikerült kompromittálnia a másik Zrínyit is, de szerencse, a haladó karaván útját nem sok szem figyeli, az érkekezés meglehetősen nyomtalanul csúszott le a föltámadás nélküli öröklétbe.” (Krk. X. 94)

A kritikai kiadás tárgyi magyarázata szerint az író Pauler Gyulának Zrínyi Péterről szóló tanulmányára utal, amelyben a szerző azt hangoztatta, hogy Zrínyi Péter megérdemelt bukását jellemének gyengeségei okozták.

Ez az ironikus szövegrész szintén olyan allúzió alapul, amelyet ma csak a tárgyi magyarázatot ismerő olvasó érthet meg; ezenkívül egy frazémavariációt tartalmaz (A kutya ugat, a karaván halad közmondásnak szólásként használt – ironikus célzatú – egyéni variációját), továbbá egy szellemes visszautalást (anafora, nem retorikai, hanem szövegtani értelemben) Zrínyiék feltámadására; ez utóbbit célzásnak is tekinthetjük.

Irónia – klimax – paralelizmus

A kormány megveheti Zrínyiéktől a ruháikat, fegyvereiket, s berendez egy reneszánsz múzeumot.

„Igen, egy reneszánsz múzeumot. Ez jó cím. És jó ötlet. Mert három dolgot lehet vele elérni. Először lesz egy új, érdekes múzeumunk, valódi tárgyakkal; másodsor segítve lesz Zrínyiéken legalább egyelőre; és harmadszor az új múzeumba el lehet helyezni egy kiszolgált strébert igazgatónak.” (Krk. X. 95)

Az erősebb irónia ismét az író jelenének „személyügyi” politikájává irányul; a klimax (fokozás) alakzata ismerhető fel a szövegben, paraleliztikus mondat szerkesztésben.

Irónia – korrekció – antitézis – szabad függő beszéd

Irónia – szójáték

A sajtó és a rendőrség a célpontja a következő bekezdésben írottaknak:

„A felelős szerkesztető rosszat sejtett, vagyis reménykedni kezdett. Mert ha a »P. G.« reporterét például agyonütötték volna a bűntársak a Bobor-ügyben való kutatásai miatt, az sokat érő reklám lenne. Vette tehát a Perényi levelét, és elhajtott vele egyenesen a főkapitányhoz. Az a vállait vonogatta, nagy grimaszokat csinált, és azt mondta, hogy amit Perényi ír, merő képtelenség, de azért azonnal megteszi a szükséges lépéseket, s ezzel el is hagyván távozni a felelős szerkesztőt, négy vagy öt lépést tett a díványig. Meglehet, hogy ezek voltak azok a »szükséges lépések«, s ledőlt délutáni szesztáját végezni. (Krk. X. 161–162.)

A rosszat sejtett, vagyis reménykedni kezdett már önmagában is két alakzatot rejt magában a korrekció (helyesbítés) itt egyben antitézis (ellentét): rosszat sejtett, azaz arra gondolt, hogy Perényi Miksa „reporternek” baja eshetett; reménykedett: azaz örült volna, milyen kedvező reklámlehetőség ez a lapjának, amint azt ki is fejti a szöveg. Ennek a nézőpontja ismét bizonytalan: felfogható szabad függő gondolatnak, azaz a főszerkesztő nézőpontját tükrözőnek.

A főkapitány „tevékenysége” poliszémián alapuló szójátékkal kap erősen ironikus megjelenítést: *megteszi a szükséges lépéseket* ’intézkedik a rendőri eljárás megindítására’; *négy vagy öt lépést tett* a díványig: itt alapjelentésében szerepel a *lépést tett*: ’oda ment’; *ezek voltak a szükséges lépések*: betetőzi a szójátékot azzal, hogy a rendőri intézkedésekre is visszautal, de a sziesztára való előkészületre is.

A fenti példákban az derül ki, hogy bizony erőteljesebben ironikusak a kortársakra való megjegyzések, mint Zrínyinek és vitézeinek ábrázolása a regényben.

Mikszáth igen gazdag fantáziával teremti meg és cselekedtetni alakjait a regényben, bámulatos valóságismereget teszi lehetővé számos tényezőre irányuló ironiáját. Bármennyire gazdag és sokrétű is eszköztára, például a bemutatott alakzattársulások változatosságában, „mesteri prózaepikai nyelvben” mégis „modális hangnembeli egység” szervül. (Németh G. Béla 1997: 14)

Irodalom:

- Bárdosi Vilmos 2009. *Magyar szólások, közmondások*. Tinta Könyvkiadó. Bp.
- Bisztray Gyula 1976. *Mikszáth Kálmán*. In: *Könyvek közt egy életen át*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp.
- Eisemann György 2008. *T. Szabó Levente: Mikszáth, a kételkedő modern*. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában. (Recenzió) *Irodalomtörténet* 89. 4.
- Hajdu Péter 2008. *Mikszáth? Modernség? Literatúra*. 34/4.
- Karácsony Sándor 1944/1997. *A cinikus Mikszáth*. Hét Krajcár Kiadó. Bp.
- Martinkó András 1975. *ironia*. *Világirodalmi Lexikon*. Bp.
- Nagy Miklós 1997. *A korba való beilleszkedés és Mikszáth alakjai*. In: *Mikszáth-emlékkönyv*. Szerk. Fábri Anna. Horpács.
- Négyessy László 1910. *Mikszáth*. *Budapesti Szemle* 142. k. 401. sz.
- Németh G. Béla 1997. *Két író egy tükörben*. *Mikszáth Jókai-életrajza*. In: *Mikszáth-emlékkönyv*. Szerk. Fábri Anna. Horpács.
- O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó. Bp.
- Praznovszky Mihály 2006. *Mikszáth két regénye*. In: *A hatodik, hetedik ember az országban*. Mikszáth-könyvestéka. 5. Veszprém.
- Riedl Frigyes 1940. *Mikszáth Kálmán*. *Magyar Irodalmi Ritkaságok*. 47. k. Bp.
- Schöpflin Aladár [1941]: *Mikszáth Kálmán*. Franklin. Bp.
- T. Szabó Levente 2007. *Mikszáth, a kételkedő modern*. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában. L. Harmattan. Bp.
- Várdai Béla 1910. *Mikszáth Kálmán*. Bp.
- A retorikai-stilisztikai alakzatok értelmezéséhez felhasználtam az Alakzatlexikon című kötetet*. Főszerkesztő: Szathmári István. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2008.
- Az Új Zrínyiászból vett idézetek Mikszáth Kálmán összes művei*. Szerkesztette Bisztray Gyula és Király István. *Regények és nagyobb elbeszélések* című sorozatának X. kötetéből valók. Az Akadémiai Kiadó jelentette meg Budapesten, 1958-ban. (A rövidítésben Krk. X.)